

TÜRKİY TİL BİLİMİNDE GENDER MÂSELESİNİN ÜYRENİLİVİ

Qosnazarova Ulbolsın – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası tayanış doktorantı

G.Allamberganova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, ilimiy basshısı

***Annotaciya:** Lingvistikada gender mâselesi jaña baǵdar bolıwına qaramastan birqansha tez rawajlanıp, arnawlı izertlew obyektine aylanıp úlgerdi. Til biliminde genderlik izertlewler óz aldına orın iyelep, erkin bolǵan lingvistikalıq baǵdar gender lingvistikası yamasa lingvistikalıq genderologiya payda boldı. Türkiy til biliminde gender túsiniǵı ádewir úyrenilip, lingvistikalıq baǵdarda keńirek izertlenip úlgergen. Biz bul maqalada türkiy tillerindeǵı gender mâselesiniń úyreniliwi, sonıń menen birge qaraqalpaq til bilimindeǵı genderlik izertlewlerdiń dáslepki kórinisleri sóz etildi.*

***Tayanış sózler:** gender, gender lingvistikası, kórkem tekst, er hám hayallarǵa tán sózler, frazeologiyalıq birlikler, paremiyalıq genderler, salıstırmalı izertlew, gender stereotipler.*

TURKIY TILSHUNOSLIKDA GENDER MASALASINING O'RGANILISHI

***Annotatsiya:** Tilshunoslikda gender masalasi yangi yo'nalish bo'lishiga qaramasdan ancha tez rivojlanib, maxsus tadqiqot obyektiga aylanib ulgurdi. Tilshunoslikda gender tadqiqotlari alohida o'rin egallab, mustaqil bo'lgan lingvistik yo'nalish gender lingvistikasi yoki lingvistik genderologiya paydo bo'ldi. Turkiy tilshunoslikda gender tushunchasi ancha o'rganilib, lingvistik yo'nalishda kengroq tadqiq etilib ulgurgan. Ushbu maqolada turkiy tillardagi gender masalasining o'rganilishi, shuningdek qoraqalpoq tilshunosligidagi gender tadqiqotining dastlabki ko'rinislari haqida so'z yuritildi.*

***Tayanch so'zlar:** gender, gender lingvistikasi, erkak va ayollarga xos so'zlar, qiyosiy tadqiqot, gender stereotiplar.*

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ГЕНДРА В ТЮРКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

***Аннотация:** Несмотря на то, что гендерный вопрос является новым направлением в лингвистике, он развивался довольно быстро и стал объектом специального исследования. Гендерные исследования заняли особое место в лингвистике, и возникло самостоятельное лингвистическое направление -*

гендерная лингвистика или лингвистическая гендерология. В тюркской лингвистике понятие гендера достаточно изучено и более широко исследовано в лингвистическом направлении. В данной статье говорилось об изучении гендерного вопроса в тюркских языках, а также о первых проявлениях гендерного исследования в каракалпакском языкознании.

Ключевые слова: *гендер, гендерная лингвистика, мужские и женские слова, сравнительное исследование, гендерные стереотипы.*

STUDYING THE GENDER PROBLEM IN TURKIC LINGUISTICS.

Abstract: *Although the gender question is a new field in linguistics, it has developed quite rapidly and has become the object of special research. Gender studies took a special place in linguistics, and an independent linguistic field emerged - gender linguistics or linguistic genderology. In Turkic linguistics, the concept of gender has been sufficiently studied and more extensively researched in the linguistic direction. This article discussed the study of gender issues in Turkic languages, as well as the first manifestations of gender research in Karakalpak linguistics.*

Keywords: *gender, gender linguistics, male and female words, comparative research, gender stereotypes.*

Kirisiw. Búgingi kúnde ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen til bilimi tarawı da úlken jetiskenliklerge erisip, jańa qospaq baǵdarlar, jańa terminler kirip kelmekte. Usınday baǵdarlardıń biri gender lingvistikası boldı. Gender máselesi tiykarınan, filosofiya, psixologiya, sociologiya, siyasattanıw hám ásirese lingvistikada aktual máselelerdiń qatarınan orın alǵan. Lingvistikada gender máselesi jańa baǵdar bolıwına qaramastan birqansha tez rawajlanıp, arnawlı izertlew obyektine aylanıp úlgerdi. Til biliminde genderlik izertlewler óz aldına orın iyelep, erkin bolǵan lingvistikalıq baǵdar gender lingvistikası yamasa lingvistikalıq genderologiya payda boldı. Gender lingvistikası qanday baǵdar? Ol neni úyrenedi? – degen sorawlarǵa juwap beriwden aldın gender atamasına ayrıqsha toqtap ótiw orınlı.

Ádebiyatlar analizi . Eń dáslep (tek) “gender” atamasın 1968-jılı Robert Stoller ilimge kirgizdi. Alım bul sózdi óziniń “Jınıs hám gender” miynetiniń atı ushin paydalandı[1]. Al, jınıs hám gender atamaldıń arasındaǵı terminologiyalıq ayırmashılıqtı anıqlap bergen G.Rubin hám R.Ungerdiń miynetleri boldı.

Izertlew metodologiyası. Bul maqalada temanı ashıp beriw procesinde sinxron analiz, distributiv hám salıstırıw metodlarınan paydalanılǵan.

Analiz hám nátiyjeler. Túrkiy til biliminde gender túsiniǵı ádewir úyrenilip, lingvistikalıq baǵdarda keńirek izertlenip úlgergen. Ózbek til biliminde gender koncepti boyınsha ilimiy izertlewler 2011-jılda A.A.Morozovaniń dissertaciyasınan baslanǵan[2]. Bul ilimiy jumısta gender streotipleriniń lingvistikalıq hám kognitiv mazmunı analizlengen. Ózbek lingvistleriniń gender izertlewlerine qosqan úlesleri tek ǵana ózbek tillerinde emes, basqa tiller mısasında da genderdiń til arqalı sáwleleniwini úyreniwge qaratılǵan. Bunnan soń G.I.Ergasheva[3] óziniń kandidatlıq dissertaciyasında inglis hám ózbek tillerindegi frazeologiyalıq birlikler hám paremiyalardaǵı gender aspektlerin salıstırılıp, eki tildiń ózine tán ózgesheliklerin úyrengen. Bul izertlew til biliminde genderdiń lingvistikalıq táreplerine qaraǵanda biraz jańa qatnastı ashıp berdi. Jáne de I.M.Tuxtasinov, E.A.Tuchkova, A.T.Knyazin, G.I.Ergasheva, M.A.Abdurahobova[4] sıyaqlı ilimpazlardıń kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyaları ózbek til biliminde gender máselesiniń jedel rawajlanıp atırǵanlıǵınan derek beredi. Bul izertlewlerde ózbek til bilimindegi gender máselesiniń hár túrli aspektte úyreniliwine sıpatlama berilip, olarǵa tolıq analiz islengen.

Ózbek til biliminde genderdi úyreniw tek basqa tiller menen salıstırıw menen ǵana sheklenip qalmaq tuwrıdan-tuwrı ózbek tili materialları tiykarında da ámelge asırılmaqta. F.T.Musaevaniń[5] izertlew jumısında jınıslıq parqlardı sáwlelendiriwshi leksikalıq birlikler analizlengen. Sonday-aq, SH.Q.Gulyamovaniń[6] dissertaciyasında ózbek tilinde evfemizmler arqalı jınıslıq identifikaciya hám genderdiń qalay ańlatılıwı analizlengen. M.Saydxonovtıń[7] kandidatlıq dissertaciyasında, tilde verbal emes qurallardıń genderdi qalay sáwlelendiriwshi máselesi kórip shıǵılǵan. Bul jumısta til arqalı jınıslıq parqlardı bildiriwshi jestler, mimikalar hám basqa verbal emes ańlatpalar analizlenedi. Búgingi kúnde genderge tiyisli ilimiy maqalalar, dissertaciyalar hám konferenciyaǵı tezisler sanı keskin artqan. Bul, ózbek til biliminde gender máselelerine bolǵan qızıǵıwshılıqtıń artıp baratırǵanlıǵınan derek beredi.

Genderlik izertlewler jańa baǵdar bolıwına qaramastan qazaq tili tariyxında bul haqqındaǵı dáslepki belgiler XX ásirniń birinshi yarımında kózge taslanadı. Bul ózgeshelikler máselesi sońǵı jıllarda Qazaqstandaǵı tilshi, ádebiyatshı ilimpazlardı ǵana emes, psixolog, sociologlardı da qızıqtırıp úlgergen. A.Baytursınov[8] óz izertlewlerinde dástúriy qazaq mádeniyatında genderge tiyisli tildegi ózgesheliklerdi úyrenip shıqqan. Axmed Baytursınov erler hám hayallar tilindegi parqlardı dástúriy qosıq janrlar arqalı túsindirdi. Ilimpazdıń izertlewlerinde qazaq salt dástúr jırlarınıń besik jırı, joqlaw sıyaqlı túrleri hayallar tárepinen atqarılatuǵın bolsa, betashar hám pátiya er adamlar tárepinen atqarılatuǵınlıǵı aytilǵan. Ol bılay dep jazadı: “Joqlaw –

ólgen kisini joqlap sóylew. Joqlaw kóbinese belgili adamlarǵa ayıladı. Ólgen adamnıń hayalı, ya qızı, ya kelini zarlı dawıs penen ólgen adamnıń tiri waqtındaǵı islegen islerin, ólgeninshe basına túsken qayǵı-hásiret, kúyiklerin shaǵınıp, jılaǵan waqıtta aytatuǵın jır túrindegi sóz; pátiya – birewge alǵıs bergende ayılatuǵın sóz; pátiyanı aqsaqal adamlar aytadı. Pátiya beretuǵın ǵarrılar bası bar tabaqtı tartıwǵa alıp kelgende, astı jep bolǵanda da pátiya qıladı[8]». 2005-jılı Qazaq hayallarınıń jámiyettegi roli máselesine baylanıslı ótkerilgen “Гендерные исследования в Казахстане” atlı toplam baspadan shıqtı. “Психолингвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы” degen atamadaǵı 2003-jılı ótkerilgen xalıq aralıq konferenciyanıń bir sekciyası tolıǵı menen genderlik izertewlerge arnalıp, onda kóplegen izertlewshi alımlar usı tema dógeresinde esabat berdi. Qazaq til biliminde genderlik baǵıttı qalıplestiriwshilerdiń biri – professor Baqıtjan Xasan ulı boldı. Jubanov treningi atlı V xalıq aralıq konferenciya jasaǵan «Концепция Х.К. Жубанова в контексте гендерной лингвистики» degen maqalasında ilimpaz “XXI ásirdegi qazaq lingvistikası adamzat balasınıń eki bólekke, erler menen hayallarǵa bóliniwin hám olardıń sóylew, minez-qulqınıń ózgesheliklerin izertlewge isenemiz. Bul bóliw tuwralı emes, hayal menen er adamnıń genderlik qatnaslar sistemasındaǵı rolin bahalawda, hayalǵa passiv, baǵınıshlı rol berilgende hám er adamǵa belsendi, adamdı sáykeslendiriwde hám haqıyqıy adamgershilikli qásiyetlerdi erkek penen erkeklik qásiyetler menen ... hám bul til biliminde hám ana sanasında, naqıl-maqallarda kórinis beredi. Er sóylewin norma retinde, al hayal sóylewin normadan shıǵıw retinde usınıw. Bul ideya qániygelerdiń pikirinshe, belgili bir jámiyettegi hayaldı sıpatlaytuǵın bahalaw pikirleriniń biri hám áhmiyetli bólegin quraydı[9]» - dep keltiredi.

Óz náwbetinde Á.K.Axmetov túrkiy tillerdegi tabu hám evfemizmlerdi úyrenip, qazaq tilinde hayallar tilinde bul elementlerdiń qalay sáwlelenetuǵınlıǵın analizlegen[10]. Q.Jubanov óz miynetlerinde ján-jaqlama izertlew júrgizip[11], Hayallarǵa ǵana arnawlı, sistemalı bolmasa da, hayal tiliniń ózgesheligi qazaqta da joq emes. Sol ózgesheliklerdiń biri hayallarda ǵana bolatuǵın «ernin shıǵarıw» (kemsitkende), «betin shımshıw» (uyatsınǵanda), «awzın shılp etkiziw» (tańlanganda), awzın birtıldatıw (keketkende). Mine, bunıń soǵı ekewinde sessiz im ǵana emes, dawıs shıǵarıw da bar. Biraq, dawıs ańlatıwlı (членораздельный) emes», - deydi.

Qazaq til biliminde genderlik taraw XX ásirdiń aqırı, XXI ásirdegi baslarında alımlardıń qazaq tiline baylanıslı izertlewlerinde, qazaq tiliniń geybir genderlik máselesi boyınsha jazılǵan arnawlı maqalalarda, konferenciyalarda kózge kórine basladı. Bulardıń ishinde genderlik lingvistika, hayaldıń tili, qızdıń sóylew ádebi, Mashhur Jusip

Kópey ulı shıǵarmalarınıń genderlik sıpatı sıyaqlı maqalalar járiyalap, genderlik boyınsha jazılǵan dissertaciyalarǵa jetekshilik etken B.Hasan ulı[9;288], genderlik qarama-qarsılıqlardıń tildegi kórinisin izertlegen Z.K.Sábitova[12;157], qazaq konceptosferasına kiretuǵın ana konceptin kontrastivlik-lingvomádeniy (ana/мать) jaqtan analizlegen N.M.Janpeyisova[12;140], qazaq, rus, inglis tilleri morfologiyası boyınsha genderlik salıstırmalı izertlewler júrgizgen Z.J.Túyebekova[12;279], qazaq til bilimindegi genderlik ayırmashılıqlardı analizlegen hám erler hám hayallar tárepinen qullanılatuǵın sózlerdiń jámiyetlik mádeniy kontekstlerin analizlegen A.D.Seysenova[12], qazaq jámiyetinde erkek hám hayal adamlardıń sóz qollanıwdaǵı parqlanıwın úyrengen G.Mamaeva[12] sıyaqlı izertlewshilerdiń miynetlerin atap ótiw orınlı. Jáne de Z.M.Nurjanova[13], V.D.Narojnaya[13;269], O.L.Soxackaya[13], G.K.Ismáǵulova[13] h.t.b.izertlewlerin de qosıwǵa boladı.

Qaraqalpaq til biliminde gender máselesi endi qolǵa alınıp úyrenilip basladı. Ayırım izertlewlerde arnawlı gender ataması menen berilmegeni menen olardı hár túrli atamada kóriniste ata-anaǵa, erli-zayıpqa, er balaǵa, qız balaǵa yamasa tuwısqanlıq atamalar túrinde izertlewler alıp barıldı. “Gender” ataması menen izertlewler alıp barılmaǵanı – bul úyrenilmedi degen juwmaqtı keltirip shıǵarmawı kerek. Joqarıda atap ótkenimizdey hár túrli aspektte izertlew obykti sıpatında úyrenilgen. Professor Sh. Abdinazimov “Hayal sózi haqqında” degen maqalasında bul sózdiń kelip shıǵıwı, qaraqalpaq til biliminde qollanıw ózgeshelikleri boyınsha túsinikler keltirilgen. Tuwısqanlıq atamaları boyınsha izertlewler alıp barǵan Z. Dáwletmuratovanıń miynetinde bir neshe tuwısqanlıq atamaların genderlik ózgesheliklerin, atamaların kelip shıǵıwı boyınsha da keń túrde túsinirmeler berip ótilgen. Keyingi waqıtta gender máselesin eki tillik salıstırmalı túrde úyreniwler kózge taslanadı. Ingliz tili hám qaraqalpaq tillerindegi er-hayal túsiniklerine baylanıslı salıstırmalı materiallar tiykarında dáliyllep berilgen izertlewlerdi atap ótsek boladı. Genderlik streotiplerdi folklorlıq dóretpelerde arnawlı túrde izertlep atırǵan Z. Rzamuratova óziniń tezislerinde, maqalalarında hám dissertaciya jumısında qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı gender stereotiplerdiń ózgesheliklerin anıqlaǵan hám genderlektlerdiń leksikalıq hám stillik ózgesheliklerin ashıp beriwini analizlep ótken. Usınday bir qatar ilimiy izertlew jumıslar menen birge maqala hám tezislerdi atap kórsetsek boladı[14].

Juwmaq. Bul maqaladan tómendegishe juwmaqqa keliw múmkin:

1. Gender túsinigi kópshilik til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde de jańa túsinik bolıp esaplanadı.
2. Til menen jınıs bir-biri menen baylanıslı.

3. Ózbek til biliminde gender máselesiniń izertleniwi A. Morozovaniń kandidatlıq dissertaciyasınan baslangan.
4. Qazaq til biliminde gender máselesi eń dáslep A. Baytursinov tárepinen izertlengen.
5. Qaraqalpaq til biliminde gender máselesin birinshilerden bolıp arnawlı túrde Z. Rzamuratova úyrenip shıqtı.

Qaraqalpaq til biliminde gender máselesi endi qolǵa alınıp atırǵan izertlew bolıp bul baǵdar ele de tereń úyreniliwdi talap etedi. Tilimizdiń bay ǵáziynesi bolǵan xalıq awızeki dóretpeleriniń ishinde ayırıqsha poetikalıq dúziliske iye naqılmaqallardıń genderlik ózgesheliklerin stillik xızmetlerin semantikalıq túrlerin úyreniw aldımızda izertleniwin kútip turǵan máseleler bolıp tabıladı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Stroller R. Sex and gender. On the development of masculinity and femininity. London: Hogarth Press. 1968. 383 p.
2. Морозова А. А. Лингвокогнитивное содержание гендерных стереотипов женственности и мужественности (на материале испанского языка). Кан.дисс. Самарканд. 2011. 177 ст.
3. Ергашева Г. И. Инглиз ва ўзбек тиллари фразеологизм ва гендер аспектининг қиёсий типологик тадқиқи. Кан.дисс.Тошкент. 2011. 165 бет.
4. Тухтасинов И. М. Лингвокультурологические и гендерные особенности сложных слов в художественном тексте (на материале испанского языка). Кан.дисс. Самарканд. 2011. 177 бет.; Тучкова Е.А. гендерные признаки образа автора во французских женских, автобиографических романах: композиционно-нарративный и стилистико-прагматический аспекты. Автореферат. Кан.дисс. 2015. 20 бет.; Князин А. Т. Гендерный аспект английского юмористического дискурса (языковые и социокультурные проявления). Автореферат. 2016.; Ergasheva G. I. Linguistic and extra-linguistic factors in the formation of gender terminology in the system of different languages. Dok.dis. 2018. 228 pages; Абдувахобова М. А. Инглиз, итальян ва ўзбек фольклор матнларида гендернинг тил воситаларида ифодаланиши. Кан.дисс. 2019. 164 бет.
5. Мусаева Ф. Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши. Кан.дисс. 2019. 140 бет.
6. Гулямова Ш. К. Ўзбек тили евфемизмларининг гендер хусусиятлари. Кан.дисс. 2020. 163 бет.

7. Саидхонов М.М. невербал масалалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши. Кан.дис.1993. 160 бет.
8. Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржимелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. Құрастырған Р. Нурғалиев. – Алматы: Жалын. 1991. 464 бет.
9. Хасанұлы Б. Ана тілі – Атамұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992. Хасанұлы Б. Қыздың сөйлеу әдебі – ана тілінің ажары // «Қазақ қызы: өткені, бүгіні, ертеңі: халықаралық ғылымипрактикалық конференция материалдары. – Алматы, 2003. 1 том. 98-107 б. Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психоллингвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. 284-288 бб.
10. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, Ғылым., 1995
11. Жубанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, Ғылым., 1999.
12. Сабитова З.К. Гендерная оппозиция в языке: диахронический аспект: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. 157 с.; Жанпейсова Н.М. Концепт мать/ана в казахской концептосфере (опыт контрастивно-лингвокультурологического анализа в аспекте казахско-русского билингвизма). Актобе: Изд. Центр АУ им. С.Баишева, 2003. 140 с.; Туйебекова З.Д. Гендерная контрастивистика: сфера морфологии // Психоллингвистика и социоллингвистика: состояние и перспективы: материалы международной конференции. — Алматы: Қазақ университеті, 2003. С. 279-281.; Сейсенова А. Д. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларын салыстырмалы талдау. Автореферат. Филол.ғыл.канд. Алматы. 1998.; Мамаева Г. Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктер: филол. ... ғыл. канд. дисс. Алматы, 2003. 156 б
13. Нуржанова З.М. Невербальные средства общения: гендерный аспект: автореф. канд. филол. наук. Алматы, 2005. 22 с.; Нарожная В.Д. Гендерный аспект в невербальной коммуникации// Психоллингвистика и социоллингвистика: состояние и перспективы: материалы международной конференции. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. С. 269-270.; Сохацкая О.Л. Индоевропейские и праславянские реликты в древнерусской оппозиции «мужское-женское»: дис.канд. филол. наук. – Алматы, 2002. -119 с.; Исмагулова Г. Лингвокультурологический аспект гендерных отношений: сопоставительный аспект: на мат. рус., нем и каз. языков: дис. канд. филол. наук. Челябинск, 2005. 178 с.
14. Абдиназимов Ш. "Хаял сөзи хаққында"//Вестник КГУ им. Бердаха. -Нукус, 2015. - №4. -Б. 104-106; Даулетмуратова З. Ана тәрәпине байланыслы туўысқанлық атамалар// Вестник КГУ им. Бердаха. -Нукус, 2016. -№4. -Б. 123-125; Usenova G.,

Seytjanova L. The concept "mother/ana" in proverbs of the Karakalpak language // *Пим һәм јамиyet.* -Nukus, 2016. №4; Қурбанбаева Д. Инглис хэм қарақалпақ тилинде gender/жыныс (ер-қаял) түсиниклериниң грамматикалық хэм лексика-семантикалық билдирилиўи // *Пим һәм јамиyet.* -Nukus, 2019. -№2; Төребаева Ф. Тил билиминде гендер мәселесиниң үйренилиўи // *Вестник КГУ им. Бердаха.* - Нукус, 2021. -№3 -Б. 294-295; Rzamuratova Z. Qoraqalpoq xalq dostonlarida gender streotiplarining tasvirlanishi. diss. Avtoref. Nukus, 2025.